

УТИСКИ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В РАМКАХ ДЕПОЛОНІЗАЦІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Слобожан Ігор Миколайович,
директор,
Державний архів Житомирської області
здобувач ступеня доктора філософії,
Житомирський державний університет імені Івана Франка
м. Житомир, Україна

Анотація: у статті розкрито питання гонінь на католицьку церкву на території Волинської губернії другої половини ХІХ ст. в рамках урядової політики деполонізації краю, висвітлено застосування царською владою репресивного механізму проти католицького духовенства після двох антиросійських польських повстань.

Ключові слова: католицька церква, деполонізація, духовенство, польські повстання, Волинська губернія.

Деполонізація Волинської губернії, як і всього Правобережжя, стала важливою складовою етнічної політики Російської імперії. Найбільш агресивних ознак вона набула саме в другій половині ХІХ ст. після двох польських повстань. На території Волинської, Подільської та Київської губерній до 1860-х рр. продовжувала домінувати польська культура, фундаментом якої виступала католицька церква. Тому значні репресивні зусилля імперської влади спрямовувалися саме на ослаблення останньої.

Історіографія політики деполонізації Правобережної України ХІХ ст. широко представлена дослідженнями українських та зарубіжних науковців. К. Мацузато, А. Каппелер, Дж. Ледон, досліджуючи підґрунття та особливості структури Російської імперії, етнічні відносини в ній, в той чи інший спосіб зачіпали польське питання на тлі російсько-польського протистояння.

Т. Кузнець та Н. Громакова вивчали урядові практики деполонізації Правобережної України; М. Гаухман досліджував різні грані деполонізації в російсько-польському протистоянні. Питання утвердження офіційного православ'я в межах деполонізації Правобережжя розглянув в своїй монографії Ю. Поліщук [1]. Антикатолицькі заходи імперської влади після польського Листопадового повстання 1830-1831 рр. вивчав І. Фицик. Проте найбільш системно і ґрунтовно проблему пригноблення католицизму в рамках деполонізації Правобережної України ХІХ ст. розкрив відомий французький дослідник професор Д. Бовуа, який діалектично висвітлив двобічне насилля впродовж багатьох віків через національно-політичні маніпуляції християнською ідеєю [2]. Водночас недостатньо висвітленими залишаються питання регіональних особливостей політики деполонізації та антикатолицьких заходів царської влади. Тому метою даної публікації є аналіз утисків католицизму з боку імперської влади на території Волинської губернії у ХІХ ст.

Релігія завжди використовувалася державною владою як інструмент впливу на громадян. У Волинській губернії, де навіть у кінці ХІХ ст. сільське населення складало більше 92% [3, с. IV], церква виступала як базова адміністративна управлінська структура. При значній територіальній віддаленості від губернської влади місцеві сільські священники керували нехитрим громадським життям парафійан: вели метричні книги, навчали їхніх дітей вірі та грамоті, впливали на політичну свідомість тощо.

Звісно, царська влада прагнула зробити пануючою православну церкву, а роль католицької значно послабити та взяти її під свій контроль. Православна церква була визнана «провідною і правлячою» в Російській імперії. Тільки вона мала право на місіонерську діяльність, а відхід від православної віри суворо заборонявся під загрозою кримінально-правового переслідування. Так католики при укладанні шлюбу із православними змушені були давати підписку про зобов'язання не переманювати партнера в католицизм і виховувати спільних дітей виключно в православній вірі. Влада навіть пильнувала ксьондзів, щоб вони не здійснювали поховання православних за католицьким обрядом на своїх

цвинтарях [4, арк. 158, 195, 207]. Тому для католицьких священників було небезпечно розширювати коло своїх парафіян за рахунок православних. Як приклад, настоятель Котелянської парафії ксьондз Точицький у 1864 р. був висланий до Уфімської губернії за переведення православних осіб в католицьку віру і за те, що «взагалі мав негативний вплив на однодворців та міщан православного віросповідання» [5, арк. 393-393 зв.].

Національно-визвольний польський рух і повстання 1930-1931 рр., одним з ідейних натхненників яких стало католицьке духовенство, запустили репресивний механізм деполонізації краю, зокрема, і через утиски католицької церкви. Внаслідок цього у католицького духовенства Волинської губернії була конфіскована майже половина земельних володінь [2, с. 424], також ліквідовано 35 монастирів, що складало 2/3 від існуючих [2, с. 425], а ксьондзам заборонили володіти православними кріпаками. Після багатьох років переслідування та репресій щодо католицьких священників губернії вони були залякані і майже не брали участі у Січневому повстанні, яке розпочалося у 1963 р.

Губернська влада боялася впливу «польсько-католицької пропаганди» на повстанські настрої в краї. Волинський губернатор прямо заявляв Луцько-Житомирській єпархії, що її католицьке духовенство «під виглядом виконання священних треб роз'їжджало повітами і закликало свою паству до підняття зброї для повалення існуючого порядку, до повстання і пролиття крові, обіцяючи як нагороду прощення гріхів та мученицький вінець» [5, арк. 147]. Такої ж думки був і генерал-губернатор Київської, Подільської та Волинської губерній, якому донесли, зокрема, що під Миньківцями (10. 05. 1863 р.) були вбиті серед повстанців три ксьондзи. Проте заславсько-острозький декан канонік Марковський у своєму рапорті виклав: в околицях Миньківців є всього два ксьондзи, один із яких ув'язнений у Заславлі, а також ксьондз Григорій Шацький, який був задіяний владою при похованні тіл загиблих повстанців під Миньківцями, і трупів ксьондзів не бачив [5, арк. 147-150].

Під час Січневого польського повстання католицькому духовенству заборонялося публічно молитися чи влаштовувати панахиди за загиблими

повстанцями, заборонялося молитися і за живих повстанців. Губернатор обурився, коли настоятель Староолексинецької парафії Кременецького повіту під час богослужіння звернувся до народу з пропозицією молитися про допомогу заарештованому графу Ржищевському [5, арк. 276-276 зв.]. Влада складала списки римо-католицьких монастирів, монахів, священників; виявляла їх причетність до повстання [6, арк. 16, 16 зв.]. Ченцям та священникам заборонялося виїжджати за територію монастирів і взагалі їздити у справах без спеціальних дозволів від губернатора [6, арк. 23]. Навіть після закінчення повстання до 1917 р. цю вимогу не скасували, тому католицьке духовенство повинне було сповіщати губернську владу про свої переміщення та брати дозвіл. За недотримання цього правила порушник у кращому разі відправлявся на певний термін у заслання до монастиря. Те католицьке духовенство, яке прибуло з інших губерній, також бралось під пильний нагляд влади та поліції:

Відтоді ксьондзам заборонялося проголошувати власні проповіді без попереднього перегляду місцевим єпископом або приставленим до нього цензором [6, арк. 23 зв.]. Не дозволялося на богослужіннях виконувати молитви, що покладені на музику світськими особами, і взагалі заборонялися молитви чи пісні, які традиційно не використовувалися в католицьких богослужіннях [5, арк. 240-240 зв.].

Влада в костьоли поміж вірян засилала своїх наглядачів, які писали доноси про все, що там відбувалося. Ця інформація відправлялася в руки самому генерал-губернатору, який нещадно запроваджував запобіжні заходи. В 1865 р. він вимагав від луцько-житомирського римо-католицького єпископа отримати пояснення та покарати настоятеля Радзивилівського костьолу Шумковського «за виголошену проповідь у обурливому дусі» [5, арк. 344-344 зв.]. Останньому довелося переслати до Києва зошит з написаною проголошеною проповіддю, яка містила виключно текст із Євангелія. Однак генерал-губернатор попередив, що, якщо Шумковський в майбутньому в провідах «дозволить собі зробити хоч найменший політичний натяк, то негайно буде висланий з краю» [5, арк. 386-386 зв.].

Настоятелю Володимир-Волинського костьолу ксьондзу Осмольському пощастило менше. Генерал-губернатор висунув йому звинувачення у тому, що ксьондз «не читав під час богослужіння молитви за благоденство царюючого дому і тим виявив явну ворожість до уряду» [5, арк. 341-341 зв.]. За це можновладець без суду наказав «вислати Осмольського в одну з внутрішніх губерній із забороною священнодіяти та здійснювати духовні треби».

Під час Січневого польського повстання в католицьких храмах, монастирях і навіть цвинтарях постійно проводилися обшуки не тільки поліцейськими, військовими, але й за ініціативи українських селян, які активно залучалися владою до придушення «заколоту». Влітку 1863 р. в с. Кодня та м-ках Ліщин і Троянів селяни змусили ксьондзів відчинити костьоли і самотужки здійснили в них обшук на предмет прихованої зброї чи повстанців, які могли там переховуватися [5, арк. 41-43 зв.].

Настоятель Клеванського парафіяльного костьолу Ровенського повіту ксьондз Антоній Хорошинський у своєму листі до матері жалівся на постійні обшуки, при яких посадовці повітової поліції плюндрували вівтарі, зривали підлогу, оглядали всі труби органів, відкривали труни, а потім змушували його підписувати акт, що у нього претензій до поліції немає. Цей лист потрапив до жандармів. Генерал-губернатор особисто відреагував і запевнив єпископа, що, якщо ксьондз і надалі буде розповсюджувати «такі шкідливі чутки», він особисто вживе найсуворіших заходів щодо останнього [5, арк. 311, 311 зв.].

Також проводилися обшуки в домівках самих ксьондзів. Яскравим прикладом слугує рапорт настоятеля Златопільського костьолу. О першій годині після опівночі місцевий пристав із взводом уланів та 15-ма селянами вирвали двері та увірвалися в будинок законовчителя Златопільського дворянського училища, ксьондза Шостаковського. Там вони провели обшук, спричинивши безлад в паперах, документах і речах ксьондза, проте нічого підозрілого не знайшли. Сам ксьондз від стресу захворів [5, арк. 55-55 зв.].

Як вже зазначалося, у Другому польському повстанні католицьке духовенство Волинської губернії майже не брало участі. Задokumentовано лише

один випадок про затримання вікарного ксьондза Краснопільського костьола Луціана Малевича в загоні повстанців. Його визнали «винним у повстанні проти уряду і за участь в озброєній банді польських заколотників», розбитої під Миньківцями, та позбавили всіх прав стану, вислали на каторжні роботи в копальні на 12 років, а майно забрали [5, арк. 282-283]. Вікарний Пулинської парафії, ієромонах Брусилівського Капуцинського монастиря Прокіп Храневич був звинувачений військово-польовим судом в підбурюванні мешканців с. Киселівки Житомирського повіту до польського заколоту і засуджений до 10 років каторжних робіт у фортецях, з вилученням його майна [5, арк. 246-247]. Працюючи в Анатуєвській копальні в Нерчинській окрузі, він через 3 роки помер від гарячки [5, арк. 246]. Провина настоятеля Конюхського костьола (м-ко Володимир-Волинський), ксьондза Флоріана Годлевського полягала в тому, що він перед солдатами не визнавав влади російського уряду і сказав, що поляки виборють свою свободу. За це він був позбавлений всіх прав та привілеїв, всього власного майна і засланий до Сибіру в його найвіддаленіші місця [5, арк. 308-308зв.].

Католицизм для царської влади став символом ворожого полонізму. Майже відразу після Січневого повстання влада одноосібно без Ватикану на три губернії Правобережжя залишила лише одне Луцько-Житомирське католицьке єпископство і тиснула на духовенство, щоб богослужіння в костьолах велися російською мовою [2, с. 673]. Були знищені ознаки світської могутності римо-католицької церкви, імперська влада вимагала від католицьких священників сприяння у поширенні православ'я [2, с. 434]. І, судячи з архівних документів, серед католицького духовенства Волинської губернії знаходилися святі отці, які досить непогано співпрацювали з імперською владою. В описах справ таємної частини канцелярії волинського губернатора за 1875–1890 рр. числиться по кілька справ на рік «Про видачу грошової винагороди ксьондзам, діяльність яких заслуговує особливого заохочення» [4, арк. 162]. Проте були й інші католицькі священники. Адміністратор Миропільського римсько-католицького приходу в день

коронації Миколи II та його дружини відмовився здійснювати молебень подяки, за що генерал-губернатор наказав доправити його у Заславський Бернадинський монастир [7, арк. 24, 24 зв., 25].

Кожен католицький священник або семінарист знаходився під пильним наглядом поліції та жандармерії. Дозвіл на навчання в Луцько-Житомирській римо-католицькій семінарії видавав сам генерал-губернатор Київської, Подільської та Волинської губерній, який доручав волинському губернатору збирати відомості про моральні якості та політичну благонадійність конкретного семінарста, що відображалось у рапортах начальника жандармського управління та повітового справника [7, арк. 2, 2 зв.].

Навіть маніфест Миколи II 1905 р. про дарування свободи совісті та віросповідання не полегшив долю католицької церкви на Волині, хоча і спричинив хвилю переходу вірян з православ'я у католицизм. Вже в 1907 р. православний архієпископ Волинський і Житомирський ініціював кримінальне провадження ксьондзам Корецького та Городницького костьолів, які незаконно «спокусили православних у католицтво». Архієпископ жалівся, що за два роки «від православ'я відпало 1000 душ», які перейшли у католицизм без дозволу на це цивільної влади (без дотримання потрібних правил) [8, арк. 12-13]. Справа дійшла до генерал-губернатора, який зажадав пояснень луцько-житомирського римо-католицького єпископа. Останній пояснив, що після указів 17. 04 та 17. 10 1905 р. спочатку ще були поодинокі порушення правил, але вже з 1906 р. за два роки 1730 осіб були прийняті у католицтво виключно з дотриманням встановлених правил і після розгляду клопотань волинським губернатором [8, арк. 17, 17 зв.]. Тоді генерал-губернатор наполегливо рекомендував волинському губернатору більш прискіпливо та ретельно розглядати кожне клопотання про перехід з православ'я в католицизм [8, арк. 22-23]. Водночас, вже в лютому 1909 р. Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор змушений був стримати запал волинської влади щодо некомпетентного адміністративного переслідування римо-католицьких духовних осіб за хиткими звинуваченнями без потужної доказової бази

[8, арк. 35, 35 зв.].

Отже, реалізація імперської політики деполонізації «Південно-Західного краю» насамперед проводилася через ослаблення впливу католицизму на його населення. В другій половині XIX ст. царський уряд активно запроваджував репресії та обмеження щодо католицької церкви і духовенства, після чого перейшов до русифікації та розповсюдження православ'я в польському середовищі. Саме такими методами провадилася русифікаторська асиміляційна політика Російської імперії серед її національних меншин.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
2. Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793-1914 рр. Друге видання. / пер. з франц. З. П. Борисюк. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. 872 с.
3. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. Т. 8: Волынская губерния. 312 с.
4. Державний архів Житомирської області. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 280. 276 арк.
5. Державний архів Житомирської області. Ф. 178, Оп. 7, Спр. 2398. 549 арк.
6. Державний архів Житомирської області. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 219. 55 арк.
7. Державний архів Житомирської області. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 9. 49 арк.
8. Державний архів Житомирської області. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 547. 36 арк.